

УДК 930.85: 008 (477)

ГЕОПОЛІТИЧНІ СКЛАДОВІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ОБРАЗУ УКРАЇНИ

Олександр МОСТЯЄВ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
Центру українознавства філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація. У статті запропоновано оригінальне визначення цивілізації. Показано, що просторове місце країни у межах певної цивілізації характеризують геополітичні образи. Запропоновано концепцію цивілізаційного поля, яке є результатом накладення декількох соціальних полів. Показано, що на цивілізаційний процес в Україні впливають шість великих соціальних полів. Систематизовано основні геополітичні образи-уявлення про цивілізаційне місце України. Вирізняє сім основних форм його представлення: фронтір християнського світу; порубіжжя європейської цивілізації; складова православного світу; слов'янська країна; частина російського цивілізаційного проекту; країна цивілізаційного розлому; регіональна лімітрофна цивілізація.

Ключові слова: геополітичний образ, фронтір, цивілізаційне порубіжжя, православний світ, європейська цивілізація, євразійська цивілізація, цивілізаційний розлом, лімітрофна цивілізація.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ОБРАЗА УКРАИНЫ

Александр МОСТЯЕВ

кандидат философских наук, старший научный сотрудник
Центра украиноведения философского факультета
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Аннотация. В статье предложено оригинальное определение цивилизации. Показано, что пространственное место страны в рамках определенной цивилизации характеризуют геополитические образы. Предложена концепция цивилизационного поля, которое является результатом наложения нескольких социальных полей. Показано, что на цивилизационный процесс в Украине влияют шесть больших социальных полей. Систематизированы основные геополитические образы-представления о цивилизационном месте Украины. Выделены семь основных форм его представления: фронтир христианского мира; пограничье европейской цивилизации; составляющая православного мира; славянская страна; часть российского цивилизационного проекта; страна цивилизационного разлома; региональная лимитрофная цивилизация.

Ключевые слова: геополитический образ, фронтир, цивилизационное порубежье, православный мир, европейская цивилизация, евразийская цивилизация, цивилизационный разлом, лимитрофная цивилизация.

GEOPOLITICAL COMPONENTS OF CIVILIZATION REPRESENTATION OF UKRAINE

Oleksandr MOSTIAIEV

*Candidate of Philosophical Sciences, senior research associate of
Ukrainian Studies Center at Philosophical Faculty of Taras Shevchenko Kyiv National University*

Annotation. *The article proposed an original definition of civilization. It is shown that the spatial location of the country within a particular civilization is characterized by particular geopolitical images. A concept of civilization field which is a result of superposition of several social fields is offered. It is shown that the civilization process in Ukraine is influenced by six major social fields. The main geopolitical images of civilization place of Ukraine are considered. The author has defined seven basic forms of its representation, such as a frontier of Christendom; a borderland of the European civilization; a component of the Orthodox world; a Slavic country; a part of the Russian civilization project; a country of civilization fault; a regional limitrophe civilization.*

Key words: *geopolitical image, frontier, civilization borderlands, the Orthodox world, the European civilization, the Eurasian civilization, civilization fault, limitrophe civilization.*

В. Вернадський своєю науковою творчістю в галузі природознавства й організаційною діяльністю сприяв розвитку географічної науки. Він, зокрема, проводив дослідження території України (Полтавщина, Житомирщина, Передкарпаття, Крим). Він збагатив природничі науки ідеями, що стали основою нових провідних напрямів у сучасній геології, мінералогії, гідрогеології; сформулював наукові концепції, що піднесли до нового рівня розвиток геохімії рідкісних та розсіяних елементів, пошуків радіоактивних мінералів, ролі живих організмів у геохімічних процесах, визначення абсолютного віку гірських порід тощо. Нарешті, академік В. Вернадський – основоположник вчення про біосферу та ноосферу. Ноосфера, по суті, ним розглядалася як перспектива розвитку людських цивілізацій та їхнього злиття в глобальну цивілізацію – частину планети і навколопланетного простору, яка є сферою діяльності людини, свідомо удосконалюється спільними зусиллями людей в інтересах як людства в цілому, так

і кожної окремої людини. Формуючись із біосфери, вона стає геопросторовим проявом життєдіяльності людини, способом об'єднання природи і культури, сферою взаємодії країн, народів та націй.

Будучи однією із геопросторових одиниць, кожна країна сприймається і уявляється через найбільш яскраві, характерні і концентровані знаки та символи, що її характеризують у загальному плані. Ці елементи, однак, не є ірраціональними, вони складають комплексний образ країни, раціоналізований у вигляді найбільших абстракцій (на рівні метафори). По суті, вони становлять найбільш загальні образні характеристики, що репрезентують країну у світі.

Процес побудови цивілізаційної ідентичності відбувається за рахунок конструювання образів «себе» та «іншого» і протиставлення «себе» «іншим» цивілізаціям [12]. На реконструюванні та концептуальному розвитку цих образів ґрунтується проблема цивілізаційного статусу країни – бачення її місця у просторі світових цивілізацій.

Під *цивілізацією* тут розуміється макрокультурна спільність суб'єктів (країн, народів, націй, держав), що має певну цілісність, зумовлену основними чинниками формування, історією розвитку, специфікою географічного положення та чинними в її межах господарсько-економічними, політико-правовими і соціокультурними процесами. Образ концентровано представляє елементи цього визначення у вигляді знаків та символів, що характеризують просторовий і часовий континууми цивілізації. Розрізняють локальні цивілізації, що формуються у межах фізико-географічних областей та провінцій, субконтинентальні – у межах одного або декількох субконтинентів, континентальні та світову, що перебуває у стані становлення.

Як впливає з визначення, кожна цивілізація є територіальним утворенням, яке займає місце у світовому просторі і має власну структуру. Просторове місце країни у межах цивілізації характеризують *геополітичні образи* – суспільно найбільш значущі, максимально анаморфовані¹ з точки зору традиційного географічного простору і в той же час найбільш масштабні, такі, що охоплюють значні за площею території та регіони планети, географічні образи. У свою чергу, *географічні образи* – продукти формалізації, концентрації (стиснення) найбільш яскравих, характерних зосереджених знаків, символів, ключових уявлень, що описують реальні простори – території, місцевості, регіони, країни, ландшафти тощо [10].

Але ці просторові форми зазнають часового розгортання, відбиваючись у

¹ Грець. Αναμορφωο – перетворюю. Йдеться про перетворення образу за певними законами, що диктуються логікою або математикою того явища, котре розглядається.

трансформації символів та знаків, розвитку та переосмисленні ключових геополітичних уявлень. Тому геополітичні складові цивілізаційного образу України являють собою найбільш загальні уявлення, що дискурсивно розгортаються у формі різноманітних обґрунтувань, гіпотез та теорій і характеризують її місце у просторі світових цивілізацій.

Проте щодо України ці уявлення не є однозначними, вони часто суперечать одне одному. Це зумовлено тим, що кожна цивілізація є не якоюсь жорсткою «системою», не «організмом», в якому відбувається детермінована взаємодія «органів», а «віртуальним» полем соціокультурних взаємин. Цьому найбільше відповідає концепція соціального поля. *Соціальне поле* – сукупність взаємодіючих соціальних факторів, що впливають на поведінку індивіда чи групи. Таке тлумачення передбачає достатньо високу свободу індивідів, що мають здатність до відносно вільного вибору та можуть бути творцями-новаторами. Подібне поле має як геопросторові, так і часові характеристики й тому існує як певний континуум: «основна відмінність моделі поля від системної полягає у теоретичному обґрунтуванні змін та процесів як саме континуальних, а не дискретних, фрагментованих і розірваних» [24, 30]. По суті, соціальне поле – різновид ноосферного поля, саме з таких полів з часом постає глобалізована ноосфера.

Натомість цивілізація сама складається із ряду різноманітних полів. Цивілізаційне поле є результатом накладення декількох соціальних полів, зокрема інформаційної природи. На цивілізаційний процес в Україні впливають такі великі соціальні поля:

– загальнохристиянське – підсумок поширення на теренах України християнства як чинника розвитку європейської цивілізації;

– загальноєвропейське політико-правове – як чинник прийняття Україною політико-правових цінностей європейської цивілізації, входження її до Ради Європи та неодноразові декларації про наміри інтеграції з ЄС;

– православне – визначає конфесійні і доктринальні особливості більшої частини української нації, але базується на загальнохристиянських (отже – і загальноєвропейських) цінностях;

– слов'янське суперетнічне – визначає мовні, ментальні, культурні особливості українства як слов'янського народу;

– євразійсько-пострадянське – визначає культурні, економічні та політичні зв'язки колишніх республік СРСР;

– соціальне поле українства як загальноцивілізаційного феномену – охоплює етнічних і політичних українців та представників української діаспори, об'єднаних українськістю в її етнічній, культурно-мистецькій, громадянсько-політичній та інших формах.

Крім того, Україна входить до пострадянського економічного простору та економічного простору Європи, що також впливає на цивілізаційний процес.

Усі зазначені поля взаємопов'язані і складають багатовимірний геополітичний образ цивілізаційного поля України. У науковій літературі він представлений у таких формах:

- 1) фронтір християнського світу;
- 2) порубіжжя європейської цивілізації;
- 3) складова православного світу;
- 4) слов'янська країна;
- 5) частина російського цивілізаційного проекту;

6) країна цивілізаційного розлому;

7) регіональна лімітрофна цивілізація.

Вони виявляються у формі загальних уявлень, які набирають концептуального обґрунтування у працях істориків, філософів та українознавців.

Україна – фронтір християнського світу

Одна з основ європейської цивілізаційної ідентичності – християнство. Предки українців почали християнізуватися ще з кінця V ст., коли східнослов'янські племена заходилися здійснювати військові походи на Візантію, і це, природно, завершилося добровільним прийняттям руськими племенами християнства у 988 р.

Образ України як частини західної цивілізації обґрунтовується такими аргументами: українці від початку свого формування у середині I тис. н. е. розвивалися за універсальними для усієї Європи історичними законами; їм були притаманні характерні для Європи розвиток приватної власності, ринкової економіки, демократії; українці були частиною християнського світу ще до того, як він був розділений на західне і східне християнство [9]; свідченням європейськості України є наявність у минулому ряду вагомих історичних культурних впливів – Магдебурзького права у містах, Відродження та Реформації; стилістична близькість українського мистецтва до європейського (особливо бароко); історичні економічні зв'язки з Європою, зокрема у пізньому середньовіччі, коли Україна була її житницею [20]; а також розвиток наприкінці XIX – у XX ст. українського націоналізму як варіанта націоналізму європейського.

М. Грушевський наголошував на тривалій європейській належності

України – починаючи від зв'язків країни з германською та кельтською культурою Подунав'я в передісторичні часи, впливу варягів на розвиток Русі, з огляду на династичні зв'язки Ярослава та його нащадків із європейськими аристократичними домами, європейську інтегрованість Галицько-Волинського князівства, включення українських земель у Литовську та Польську держави у часи пізнього середньовіччя. Західні впливи наростали і переважали до кінця XVIII ст. – до ліквідації Гетьманщини. Крім того, сам склад українського народного характеру він вважав також європейським. І саме європейські впливи українство привнесло свого часу до Московії–Російської імперії, саме їх воно поширило у Степ [6].

Живучи на рубежі християнського світу, руси-українці перебували на передньому фронті зони поширення європейських цивілізаційних впливів. У зв'язку з цим розвивається геополітичний образ України як фронтіру західної цивілізації.

Фронтір – це зона засвоєння, точніше, територія, соціальні та економічні умови якої визначаються процесами її засвоєння. Американський історик Ф. Тернер, що увів у науку це поняття, назвав його «точкою зустрічі дикості та цивілізації» [25, 18].

Як фронтір Україна «відіграла почесну роль заборона європейської культури від азійських орд» [5, 14] – печенігів, половців і, особливо, монголо-татар. Типово фронтірним був український колонізаційний рух, природними об'єктами якого стали Дике Поле, Великий Луг та Причорноморський степ, який хвилями проривався у Степ від часів античності і аж до початку XIX ст.

Фронтір – це зона особливих соціальних умов. Головні його риси – високий ступінь свободи від устоїв та традицій, класових та станових умовностей, державних та правоохоронних органів; індивідуалізм; схильність до авантюрного здобування капіталу (впритул до обману або грабунку); розвиток економіки вшир – за рахунок освоєння нових земель та ресурсів; відтягування з сусідніх країн соціально невдоволених; невизначеність, неусталеність, нестійкість, що відкривають широкий простір для самореалізації; функціонування за своїми власними законами [11]. Натомість це сприяло утвердженню демократичних цінностей та інституцій, розвитку фермерського типу господарства.

Ще одна риса фронтірних регіонів – формування напівдержавних утворень, автономних, периферійних по відношенню до метрополій. Так, державний устрій як азійських напівкочових військово-феодальних державностей типу Кримського ханства, так і Запорожжя й певною мірою Гетьманщини передбачав певну свободу дій та значну автономію, по суті, вони були окремими адміністративними одиницями двох великих імперій – Речі Посполитої та Російської. Тобто такі утворення є активними (в ролі агентів засвоєння нецивілізованого світу) і лімітрофними (як автономні утворення у протистоянні з іншоцивілізаційними силами, подібно до Іспанської марки в імперії Каролінгів).

Найбільш характерним елементом фронтірного образу України є символ козака як мешканця *Великого кордону* – між двома групами цивілізацій людства: Західними та не-Західними, який виступав самостійним актором цивілізаційного процесу. Теорія Великого кордону

була висунута на початку минулого століття Ф.-Дж. Тарнером для Північної Америки, по якій проходив рухливий кордон європейської колонізації. Вона вже довгий час використовується для пояснення історії Австралії, Південної Африки, Китаю, Латинської Америки, Канади – країн потужного цивілізаційного синтезу. Тому сучасні дослідники (У. Вебб та його послідовники) вже розглядають його як кордон, що проходить через увесь світ – як межу експансії європейців з кінця XV ст.

В Україні концепцію Великого кордону розвивають історики Я. Дашкевич, В. Брехуненко, С. Леп'явко, В. Станіславський, Т. Чухліб та ін. Особливу увагу більшість дослідників приділяють Великому кордону у пізньосередньовічні часи та формування козацтва. Українських козаків вони відносять до фронтірних військово-корпоративних спільнот Великого кордону, котрі слугували агентами європейської експансії. Всі вони сформувалися переважно у XV–XVI ст., деякі – у XVII ст. під впливом постійного протистояння з ісламським світом. Це українські, донські та інші козацькі спільноти, а також граничари, усюки, гайдуки, секеї [7].

Україна – порубіжжя європейської цивілізації

До XVIII ст. українські землі вважалися порубіжною частиною Європи, яка сусідила з азійською державою Московією та кочовим (ісламським) азійським світом. Межі Європи проходили по Дону, допоки голландський географ К. Крюйс відсунув їх до Уралу. Такий підхід передбачає більш пасивну роль порубіжних земель – вони розглядаються не стільки як передній фланг цивілізаційного освоєння, скільки як зона перетину

європейських і неєвропейських впливів, але при цьому не відіграють самостійної ролі у європейському цивілізаційному процесі.

Хоча в історії України мали місце соціальні явища та культурні форми, типологічно подібні до західних, якщо більш уважно їх проаналізувати, то вони або мали незавершений відносно європейських форм характер (феодальне право та соціальний устрій, представницька влада, феодальні відносини, реформаційні рухи), або ж були просякнуті елементами орієнталізму (значна роль релігії у науці, світогляді та суспільних процесах, перейняття окремих атрибутивних орієнтальних ознак у побуті), або мали надзвичайно своєрідний характер (громадське право, бароко, деякі види мистецтва).

Як писав С. Рудницький, порубіжне положення України сформувалось ще в античні часи, коли існували грецькі колонії Північного Причорномор'я, а північніше них – скіфська держава. Причому Україна відігравала важливу роль в економічному житті елліністичного світу [18, 112 – 115].

Пізніше полянський племінний союз і Галицько-Волинське князівство перебували у політичній залежності від степових імперій – Хазарії та Золотої Орди, хоча і зберігали високий ступінь автономії.

Те ж саме можна говорити і про пізньосередньовічну роль України як культурного порубіжжя та джерела дешевих трудових ресурсів, свідченням чого є поширення тут кріпацтва, а також про сучасне положення країни у Європі як джерела дешевої робочої сили, мізків, сировинного приросту та енергетичного транзитера Європи. Україна є членом

Ради Європи, що свідчить про те, що вона не просто визнає провідну цінність європейського політико-правового поля, але й відносить себе до європейської цивілізації, проте її реальна законодавча база, як і економіка та політична система, суттєво відрізняються від європейської і не дають можливості без додаткових реформ і зусиль стати членом ЄС.

Образ України як порубіжжя європейської цивілізації по-своєму доповнює образ її як фронтіра, хоча визначає для неї більш пасивну роль – не як активного суб'єкта засвоєння нових регіонів, а як зони порубіжної взаємодії європейських та неєвропейських впливів.

Україна – складова православного світу

Цей образ ґрунтується на абсолютизації відмінностей між православним та західним варіантами християнства і на тому, що релігійно-конфесійна ідентичність є визначальною для цивілізацій. На такому баченні основані концепції «східно-православної цивілізації», які сходять як до концепцій Тойнбі-Гантінгтона та їхніх прихильників в Україні (насамперед Ю. Павленка) та Росії, так і до концепцій того, що православ'я було і залишається домінантною ознакою української культурно-цивілізаційної ідентифікації [3].

Дійсно, православ'я вплинуло на поширення в Україні ряду деяких орієнтальних рис, які, втім, розвинулися лише у часи підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату – економічна та владна несамотійність церкви, її етатизм та антикуменічна спрямованість, вчення про богоустановленість влади, котре розглядало імператора (царя) фактично як другу ланку в теокосмічній ієрархії.

Інші риси були традиційними для українського православ'я: підвищена роль містицизму та монашества. Це не було властиве християнству західному. Бог у православному тлумаченні значно ближчий до суспільного світу, перебуває з ним у своєрідній єдності – як вища ланка теокосмічної ієрархії та активний детермінатор індивідуального і суспільного життя. У західному ж християнстві світ божественний і світ людський розділені та протиставлені, церква у часи середньовіччя мислилася лише посередником між двома світами, а індивід усвідомлювався як об'єкт божественного права. Західний християнський світогляд робив наголос на особистому очищенні та інших ризах, що сприяли індивідуалізації. Увага ж православної церкви була зосереджена перш за все на містичних цілях християнського життя: пізнанні Бога, єднанні з Христом, з Божественним. Наголос робився не на очищенні, а обоженні – наближенні людини до Бога. Це типова орієнтальна риса [19, 133 – 145].

Крім того, візантійська й українська культура, особливо релігійна, більш догматична та пишна, з виразною тенденцією до деталізації, ідейно більш схильна до колективістичної соборності та світоглядних абстракцій, ніж західна. Так само по-східному пишне українське традиційне мистецтво, як, зокрема, синтезований стиль козацького бароко більш піднесений від його західноєвропейського аналога.

Проте ці ознаки не є критичними відмінностями, вони стосуються лише тлумачення єдиної загальноцивілізаційної основи європейської спільноти – християнства. Тому остання є дуалістичною [16, 318 – 327], внутрішньо

суперечливою, у ній має місце внутрішня опозиція, яка не досягає, однак, масштабу макрокультурної цивілізаційної диференціації:

– в основі усіх напрямків християнства покладено одне Святе Письмо, одну моральну систему, вони мають подібні ритуали, розбіжності ж існують переважно в обрядах та тлумаченні релігійного вчення, а також у світоглядно-релігійних акцентах;

– відмінності між гілками християнства значущі, однак менші, ніж відмінності між світовими релігіями, котрі визначають специфіку субконтинентальних цивілізацій (відмінності між православ'ям і католицизмом, наприклад, менші, ніж між конфуціанством, буддизмом і даосизмом у межах Східно-Азійської цивілізації);

– окремі православні країни інтегровані (Греція, Болгарія, Румунія) або прагнуть інтегруватися (як Україна, Чорногорія, Сербія та Молдова) у європейський соціокультурний світ;

– у сучасній європейській цивілізації християнські принципи лише «беруться до відома», суспільства є світськими, багатокультурними і багатоконфесійними.

Україна – слов'янська країна

Окремі дослідники роблять наголос на існуванні нібито слов'янської цивілізації, укоріненої в часи Київської Русі та ортодоксальне православне християнство. По суті, це розвиток уявлень про православну та євразійську (див. далі) цивілізації. Проте вона ґрунтується на певному соціальному полі, утвореному спорідненістю слов'янських мов, міфології та спільним корінням. Зокрема, як доведено, праслов'яни сформувалися на теренах лісостепу та південного лісу між Дніпром та Віслою [1], звідки вони

розселилися на захід, Балкани та північ Східноєвропейської рівнини, що дає можливість констатувати спільне етнокультурне коріння слов'янських племен, причому укорінене головно на українських теренах. Однак подальші цивілізаційні процеси вже були пов'язані з появою ранньодержавних варварських демократій, розвитком писемної культури, прийняттям християнства, впливами антично-римського правового поля, виникненням систем місцевого права, регіональної державності та розвитком міської культури на базі слов'янського культурно-етнографічного підґрунтя, що суттєво трансформувало спільні слов'янські цінності. Власне цивілізаційний процес не зводиться до етнокультурного, і, отже, образ слов'янської України є лише одним із образів світу, але не образом цивілізації.

Україна – частина російського цивілізаційного проекту

Найбільш знаковим втіленням цього образу є численні українці, що брали участь у розвитку російської культури та державності, як-от: Ф. Прокопович, С. Яворський, О. Безбородько, Д. Бортнянський, М. Березовський, В. Боровиковський, Д. Левицький, А. Лосенко, М. Гоголь, В. Короленко, С. Корольов, Л. Брежнев та ін. Зазвичай тут ідеться про «спільне коріння» українського і російського народів, що набуває виразу у теорії давньоруської народності, концепції «двох Русей», радянській теорії безпосередньої участі українців у російсько-радянському державотворенні і культурному будівництві та в сучасних теоріях євразійства.

Концепція давньоруської народності базується на ідеологічних побудовах радянської історії 40 – 50-х років

XX ст., що проголошують формування із східнослов'янських племен в XI ст. у межах Київської Русі (як провідного етногенетичного чинника) давньоруської народності, з якої нібито потім у ході розпаду утворились росіяни, українці та білоруси. Ця народність, вважається, утворює спільну цивілізаційну основу цих трьох народів.

Ця концепція спростована, хоча саме уявлення досі живить насагу окремих науковців. Київська держава, яка займала компактну територію, об'єднувала різні племена, між якими існували настільки суттєві культурні та діалектні розбіжності, що більшість дослідників вважає неможливою їх належність до єдиного народу. За історичним значенням Київська Русь – типова ранньодержавна багатоетнічна імперія, аналогічна до такої, як Франкська. Давньоруська територія була заселена різними племенами як слов'янського, так і балтського та фінно-угорського походження, причому – нерівномірно. Зв'язки між окремими регіонами були слабкими і мали переважно поверховий та торговельний характер. Спільність держави відчували переважно урядовці. Контроль Києва над периферією був досить умовний і нерідко зводився лише до збирання данини з підкорених племен. Єдність давньоруської території, хоча і широко здекларована державною владою, була на рівні напівконфедерації. Враховуючи слабкий контроль столиці над різноетнічними племенами, які жили на гігантських слабо пов'язаних між собою просторах, часто в умовах бездоріжжя, консолідація держави в єдиний давньоруський етнос була практично неможливою. Торговельно-економічні зв'язки у цій державі також дещо перебільшені [9, 38 – 51].

У концепції сина В. Вернадського – Г. Вернадського – та його послідовників у сучасній Росії та Україні Київська Русь була етапом «русской истории». Подальший розвиток її був пов'язаний із геополітичними процесами, чинниками яких стало виникнення двох держав, що претендували на її спадщину та збирали землі Русі, – Великого князівства Литовського та Володимирського князівства. Соціокультурну спадщину останнього та політичну Золотої Орди набуло Московське князівство. Звідси – боротьба двох Русей за киево-руську спадщину, яка призвела до формування, прогресу та остаточної перемоги Русі Московської.

Натомість концепція Г. Вернадського стала складовою сучасних поглядів євразійства, які відносять українців до одного із народів євразійського простору. Провідними рисами цієї «цивілізації» вважають православ'я, державну ідеократію та етнічну багатокультурність, яка дозволяє співіснувати народам із різними не тільки культурами, але й релігіями [8]. Проте такий підхід не підходить під жодне визначення цивілізації. Йдеться лише про політичні та конфесійні відмінності, які допустимі у межах однієї цивілізації.

Хоча значна частина російських і певна частина українських цивіліологів визнає існування «євразійської цивілізації», однак її народи об'єднані суто політичними формами і не мають духовної спорідненості, тому слід погодитися з оцінкою Росії як «квазіцивілізації» [17]. Так само слід врахувати, що православ'я (ортодоксальне християнство, як його називають на Заході) було створене поза межами Московського царства, поширене у Візантії та на Балканах і тому не є

генетичною ознакою «євразійської цивілізації». У межах «російсько-православної» (або євразійської) цивілізації не було створено самостійної світової релігії, що також дає одну із підстав вважати її не самостійною цивілізацією, а «квазіцивілізацією» [17, 88] або відгалуженням макрохристиянського світу [16, 318 – 327].

Спільність історичної долі українського і російського народів протягом останніх 300 – 400 років також живить уявлення про причетність українців до російського цивілізаційного проекту. Так, наголошується, що:

– офіційно визнаними суспільно-правовими градаціями в Російській імперії були не національні, а конфесійні, станові та майнові, що нівелювало різницю між українцями і росіянами;

– українці з петровських часів займали потужні позиції у культурі, місцевому врядуванні, а також принаймні у петровські часи – у визначенні політичної стратегії держави;

– існує спільність віросповідання та надетнічного шару культури (наука, мистецтво), близькість та взаємозрозумілість мов, належність до одних станово-майнових верств і професійних груп по всій їх ієрархії, сумісне мешкання, спільні шлюби, повсякденні ділові, суспільські, дружні контакти тощо [14].

Проте така система відносин мала місце в усіх колоніальних імперіях, які намагалися асимілювати іншочивілізаційні елементи (найбільш типово – у британській), однак не призвела до цивілізаційної асиміляції.

Київська Русь, особливо після християнізації, була частиною європейської цивілізації. Та й подальший її розвиток виявляє переважно європейські

шляхи. Так, Галичина та Закарпаття перебували у колі західноєвропейських впливів (навіть якщо відраховувати від 1199 р. – формування Галицько-Волинського князівства) близько 750 років, в євразійському СРСР – лише 48, а Волинь (з перервою у 1793/95–1921 рр.) – понад 600 років, у Росії – СРСР – близько 170 років. Наддніпрянщина після 1132 р. 250 років перебувала у межах самостійних князівств. Потім Правобережна Наддніпрянщина розвивалась у межах західноєвропейських держав майже 400 років, а в межах Росії – СРСР – менше ніж 300. Лівобережна Наддніпрянщина, навіть якщо вважати межовим 1654 р., понад 275 років перебувала у складі європейських держав, 1654 – 1781 рр. (127 років) мала протекторат або автономію і лише менше ніж 220 років входила до складу Росії – СРСР – цей строк менший, оскільки слід врахувати 1917–22 рр. Себто хронологічно історична доля генетичних українських земель у спільності з Європою перевищує час спільності з Росією – СРСР. Лише Чернігово-Сіверщина, Східна та Південна Україна перебували більше часу у межах Росії – СРСР порівняно із західноєвропейськими країнами. Термін перебування України у межах Росії та СРСР можна схарактеризувати як деєвропеїзацію, а не як автентичне перебування у межах якоїсь іншої цивілізації.

Свого часу виклик українству від польського католицизму спричинив, з одного боку, унію та створення греко-католицької церкви (і отже, зближення з європейською цивілізацією), з другого – Хмельниччину та політичний союз із Москвою, котрий став не тільки воєнною поразкою Польщі, а й причиною неможливого подальшого розвитку

українського народу в руслі передових набутків європейської цивілізації. Він призвів до процесу деєвропеїзації українців й інтеграції в євразійську «квазіцивілізацію» під проводом російського самодержавства. Але вона не є самостійною цивілізацією, оскільки будувалася переважно на політичному пануванні Москви чи то у формі самодержавства, чи то у формі атеїстичної диктатури в СРСР, не виробила самостійної світової релігії чи духовно-філософської течії світового масштабу, акцентувала увагу на православ'ї, яке є консервативною формою християнства, що з'явилося на периферії Римської імперії як спосіб синтезу іудейського й античного світоглядів. Так само і більшовизм є реінтерпретацією європейського марксизму із присмаком азійського деспотизму. Загалом євразійська квазіцивілізація була утворенням, котре підтримувалося суто політичними репресивними методами, у ній домінували принципи уніфікації, причому уніфікації суто політичної.

Україна – країна цивілізаційного розлому

Сучасні українці є цілісною нацією, що постала на ґрунті українського етносу із домішками інших народів. Проте існують чинники, що порушують її цілісність і спричинені регіональними цивілізаційними розбіжностями. За С. Гантінгтоном, через Україну проходить лінія розподілу між західною та східною (православною) християнськими цивілізаціями – межа між православним та греко-католицьким світами [22]. У цій концепції не просто абсолютизуються згадані вище розбіжності між західним та східним християнством, зокрема поділ на ортодоксальне та кафоличне християнство 1054 р., а проголошується, що

саме українство є цивілізаційно розколотим.

Подібне розмежування простежується і в наш час, набувши політичного характеру. Так, нині Європа вважає східні кордони України лінією розлому між Європою та Росією, а Росія вважає західні кордони України лінією розлому між своєю сферою впливу та НАТО і ЄС. Захід залучає Україну до своїх структур значною мірою з метою запобігти нашому військово-політичному зближенню з Росією [2].

Уявлення про цивілізаційний розлом України розвивають Б. Глотов, М. Горелов, О. Моця, Ю. Пахомов, О. Рафальський, Д. Табачник, В. Ткаченко, Л. Шкляр та ін.

Дійсно, як підтверджують деякі дані, у межах України регіони різняться за цивілізаційно-культурною самоідентичністю:

- у Західній Україні домінує європейсько-українська культурно-цивілізаційна самоідентичність;
- у Центральній і Північно-Східній Україні впливовою залишається насамперед конфесійна – православна українська культурна самоідентичність;
- у Криму та Південно-Східному регіоні центральною є радянсько-російська культурно-цивілізаційна самоідентичність [13].

Проте не слід перебільшувати протиставлення православ'я та західного християнства як визначального фактора цивілізаційного розлому. Йдеться лише про конфесійний розподіл. Подібний існує у межах європейської цивілізації між католиками і протестантами. Розбіжності між ними у деяких доктринальних та обрядових питаннях більші, ніж між католиками і православними. Але

навряд чи обґрунтованим буде проголошення існування католицької і протестантської цивілізацій.

У той же час основні принципи існування євразійської квазіцивілізації – «принципи ефективного управління величезною імперією, в якій співіснували різноманітні народи Азії та Східної Європи» [9, 70 – 71], не є характерними для української політичної ментальності. Давні зв'язки України з Європою – економічні, династичні, способи політичного управління, входження теренів України до європейських держав, самоуправління міст, поширення у нові часи європейської освіти, навчання українців у західних університетах – є свідченнями її європейськості. Інша річ, що цивілізаційний процес європейського розвитку був штучно загальмований із приєднанням України до Російської імперії, поширенням тут російської мови як мови освіти, друкарства та церковної служби, а також ліквідацією української автономії, надцентралізацією влади та впровадженням кріпацтва.

Україна – регіональна лімітрофна цивілізація

Ряд дослідників визначають Україну як самостійну регіональну цивілізацію, що розвивається за власними принципами [15, 23]. На думку М. Михальченка, ця цивілізація займає «лімітрофне» або «осередкове» положення між європейською та євразійською цивілізаціями як локальна цивілізація, яка була частиною Центральної Європи і після Переяславської ради стала частиною «напівварварського утворення» Московії – Російської імперії. Україна частково перебуває у лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Українська локальна

цивілізація має багато рис «лімітрофної» цивілізації. Якщо народ «лімітроф» не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично створити і свою локальну цивілізацію.

Сучасна Україна, на думку М. Михальченка, є лімітрофом у трьох вимірах. У геополітичному вона опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою економікою Заходу і державно-монополістичною економікою Росії під контролем її нового правлячого класу. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому незначеним майбутнім у формі фактично лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу. Усі три зрізи характеризують «прикордонний», перехідний характер Української держави і суспільства [15].

Таким чином, сім образно-символічних уявлень геополітичної ідентифікації України у просторі світових цивілізацій, підкріплені раціональними обґрунтуваннями, утворюють складний образно-символічний комплекс, який об'єднано спільним знаменником – Україною, яка постає у їхньому контексті як цивілізаційно неоднозначна геополітична реальність, здатна бути прилученою до того або іншого цивілізаційного проєкту. У той же час проєкт України як європейського порубіжжя, як видається, є найбільш перспективним способом такого прилучення та подальшого розвитку, оскільки з ним певною мірою узгоджуються всі інші шість образно-символічних комплексів. Як спільнота європейського порубіжжя українство

відіграло роль цивілізаційного фрон-
тіру, зазнавало іншоцивілізаційних
впливів, було включено до міжцивілі-
заційного геополітичного утворення –
Московії – Російської імперії, зберегло
ряд архаїчних рис у соціокультурній
організації, конфесійну та етнокультур-
ну своєрідність, не до кінця ідентифікує
себе із сучасною європейською цивіліза-
цією, але цілком розвивалося у контексті
саме європейської цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д. Походження українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К., 2002.
2. Булаков В. А. Україна – «цивілізація межі»? (аналіз базових національних геополітичних пріоритетів / В. А. Булаков // Політологічний вісник. – К., 2003. – № 15. – С. 328 – 343.
3. Глотов Б. Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу / Б. Б. Глотов. – Д., 2002.
4. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991–2009): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Гончаревський Владислав Едуардович. – К., 2010.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – Т. 1. – К., 1991.
6. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 138 – 152.
7. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (14–18 ст.) / Я. Р. Дашкевич // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28 – 44.
8. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслиль Пространством: [3 изд., доп.] / Александр Дугин. – М., 1999.
9. Залізник Л. Україна в колі світових цивілізацій: Науково-методична розробка на допомогу лектору-викладачу народного університету українознавства / Леонід Залізник. – К., 2006.
10. Замятин Д. Н. Динамика геополитических образов современной России / Д. Н. Замятин // Человек. – 2002. – № 6. – С. 53 – 60.
11. Замятина Н. Ю. Зона освоения (фронт) и ее образ в американской и русской культурах / Н. Ю. Замятина // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 75 – 88.
12. Зарова Е. Д. Образ «Другого» в становлении цивилизационной идентичности: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Зарова Елена Дмитриевна. – Саратов, 2009.
13. Корнев М. Н. Возможности формирования новой цивилизационно-культурной самоидентичности украинской политической нации / М. Н. Корнев, В. М. Фомічова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 8. – С. 324 – 331.
14. Кримський С. Б. Цивілізаційний розвиток людства / С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко. – К., 2007.
15. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К., 2001.
16. Павленко Ю. Історія світової цивілізації / Юрій Павленко. – К.: Либідь, 1996.
17. Пахомов Ю. Н. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К.: Наук. думка, 2002.
18. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Степан Рудницький. – Львів, 1994.
19. Тарнас Р. История западного мышления / Ричард Тарнас. – М., 1995.
20. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. / Ю. І. Терещенко. – К., 1996.
21. Фрэнкель С. С. Христианство / Сандра Сайзер Фрэнкель // Религиозные традиции мира. – М., 1996. – Т. 1. – С. 375 – 383.
22. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С. 33 – 48.

23. Шкляр Л. Цивілізаційна ідентичність України: особливості становлення та виклики сучасності / Л. Шкляр // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К., 2010. – С. 115 – 133.

24. Штомпка П. Социология социальных изменений / Штомпка П. – М., 1996.

25. America's Frontier Story. A Documentary History of Westward Expansion. – Huntigton, 1980.

REFERENCES

1. Baran V. D. Pokhodzhennia ukrainskoho narodu / V. D. Baran, Ya. V. Baran. – К., 2002.

2. Bulhakov V. A. Ukraina – «tsyvilizatsiia mezhi»? (analiz bazovykh natsionalnykh heopolitychnykh priorytetiv / V. A. Bulhakov // Politolohichni visnyk. – К., 2003. – № 15. – S.328–343.

3. Hlotov B. B. Kulturno-tsyvilizatsiina identyfikatsiia ukrainskoho narodu / B. B. Hlotov. – D., 2002.

4. Honcharevskiy V. E. Tsyvilizatsiinyi pidkhid v suchasniy ukrainskii istoriohrafii (1991–2009): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / Honcharevskiy Vladyslav Eduardovych. – К., 2010.

5. Hrushevskiy M. Istoriiia Ukrainy-Rusy / Mykhailo Hrushevskiy. – Т. 1. – К., 1991.

6. Hrushevskiy M. Na porozi novoi Ukrainy / M. Hrushevskiy // Khto taki ukraintsi i choho vony khochut. – К., 1991. – С. 138–152.

7. Dashkevych Ya. R. Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom (14–18 st.) / Ya. R. Dashkevych // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. – Lviv, 1991. – Т. CCXXII. – С. 28–44.

8. Dugin A. Osnovy geopolitiki. Geopoliticheskoe budushchee Rossii. Myslit Prostranstvom: [3 izd., dop.] / Aleksandr Dugin. – М., 1999.

9. Zalizniak L. Ukraina v koli svitovykh tsyvilizatsii: Naukovo-metodychna rozrobka na dopomohu lektoru – vykladachu narodnoho universytetu ukrainoznavstva / Leonid Zalizniak. – К., 2006.

10. Zamyatin D. N. Dinamika geopoliticheskikh obrazov sovremennoy Rossii / D. N. Zamyatin // Chelovek. – 2002. – № 6. – С. 53–60.

11. Zamyatina N. Yu. Zona osvoeniya (frontir) i ee obraz v amerikanskoj i russkoj kulturakh / N. Yu. Zamyatina // Obshchestvennye nauki i sovremennost. – 1998. – № 5. – С. 75 – 88.

12. Zarova Ye. D. Obraz «Drugogo» v stanovlenii tsyvilizatsionnoy identichnosti: avtoref. dis. ... kand. filos. nauk / Zarova Yelena Dmitriyevna. – Saratov, 2009.

13. Korniev M. N. Mozhlyvosti formuvannia novoi tsyvilizatsiino-kulturnoi samoidentichnosti ukrainskoi politychnoi natsii / M. N. Korniev, V. M. Fomichova // Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenii hromadianyna ukrainskoi derzhavy: zb. nauk. prats. – 2009. – Vyp. 8. – С. 324–331.

14. Krymskiy S. B. Tsyvilizatsiinyi rozvytok liudstva / S. B. Krymskiy, Yu. V. Pavlenko. – К., 2007.

15. Mikhalchenko N. I. Ukrainskoe obshchestvo: transformatsiya, modernizatsiya ili limitrof Evropy? / N. I. Mikhalchenko. – К., 2001.

16. Pavlenko Yu. Istoriiia svitovoi tsyvilizatsii / Yurii Pavlenko. – К.: Lybid, 1996.

17. Pakhomov Yu. N. Tsyvilizatsionnye modeli sovremennosti i ikh istoricheskie korni / Yu. N. Pakhomov, S. B. Krymskiy, Yu. V. Pavlenko. – К.: Nauk. dumka, 2002.

18. Rudnytskyi S. Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy? / Stepan Rudnytskyi. – Lviv, 1994.

19. Tarnas R. Istoriiya zapadnogo myshleniya / Richard Tarnas. – М., 1995.

20. Tereschenko Yu. I. Ukraina i yevropeiskiy svit: Narys istorii vid utvorennia Starokyivskoi derzhavy do kintsia XVI st. / Yu. I. Tereschenko. – К., 1996.

21. Frenkel S. S. Khristianstvo / Sandra Sayzer Frenkel // Religioznye traditsii mira. – М., 1996. – Т. 1. – С. 375 – 383.

22. Khantington S. Stolknovenie tsyvilizatsiy? / S. Khantington // Polis. – 1994. – № 1. – С. 33 – 48.

23. Shkliar L. Tsyvilizatsiina identychnist Ukrainy: osoblyvosti stanovlennia ta vyklyky suchasnosti / L. Shkliar // Kulturno-tsyvilizatsiinyi prostir Yevropy i Ukraina: osoblyvosti stanovlennia ta suchasni tendentsii rozvytku. – K., 2010. – S. 115–133.

24. Shtompka P. Sotsiologiya sotsial'nykh izmenenyi / Shtompka P. – M., 1996.

25. America's Frontier Story. A Documentary History of Westward Expansion. – Huntigton, 1980.

O. Mostiaiev

Geopolitical Components of Civilization Representation of Ukraine

Abstract

The most common features that represent the country within the civilization constitute a complex representation of the country improved by way of abstractions. By civilization we mean the macrocultural similarity of subjects (countries, peoples, nations, states) with its peculiar integrity caused by the main factors of origin, history of development, specific geographical position and economical, political, legal and socio-cultural processes within its territory. Geopolitical components of the civilization representation of Ukraine are socially the most important and the most transformed in the context of traditional geographical space. At the same time they include the largest geographical images, which cover large territories and regions of the planet. Civilization field is a result of superposition of several social fields. Civilization process in Ukraine is influenced by the Christian-wide and Europe-wide political and legal field; the Orthodox, Slavic superethnic, Eurasian-post-Soviet and social field of the Ukrainian community as a civilization phenomenon. Also Ukraine belongs to the post-Soviet economic area and the European economic area. These fields are interrelated and compose a multi-dimensional geopolitical image of the Ukraine's civilization field. In the scientific literature it is presented in such forms as a frontier of Christendom; a borderland of the European civilization; a component of the Orthodox world; a Slavic country; a part of the Russian civilization project; a country of civilization fault; a regional limitrophe civilization. Ukraine is presented as a civilization ambiguous geopolitical reality able to be joined to a particular civilization project. However, the project of Ukraine as a European borderland is the most promising way of such joining and further development because it is correlated with other six representative and symbolic systems. As a community of the European borderzone Ukrainians played a role of civilization frontier experienced by other civilization impacts. It was included to the inter-civilization geopolitical entity - Muscovy, the Russian Empire and maintained some archaic features in the socio-cultural organization, religious and ethno-cultural identity. Ukraine does not completely identify itself with modern European civilization, but it was developed just in the context of the European civilization.